

צדק

פעילות הפורום לצדק חברתי

באוגוסט 2004 הקים המרכז לצדק חברתי פורום המורכב מתלמידי מחקר לתארים מתקדמים ומבעלי תואר דוקטור, העוסקים בחייהם האקדמיים והחופי-אקדמיים בנושאים של צדק חברתי וחלוקתי. המשתתפים משתייכים לאוניברסיטאות שונות ובאים מתחומי דעת מגוונים. הפורום מונה כארבעים חברים פעילים וכשלושים חברים נוספים השומרים על קשר קבוע. המטרה הראשונית היתה לגבש רעיונות ונושאים בתחום הצדק החברתי, שלדעת המשתתפים ראויים למחקר ולהתייחסות בישראל, תוך הסתייעות בתחומי ההתמחות, הידע והעניין של החברים. במהלך המפגשים התגבשו קבוצות עבודה על פי נושאים, ובחודשים אלו שוקדות הקבוצות על איסוף מידע, על כתיבת מאמרים, על תכנון מחקרים ועל חיבור ניירות עמדה. בעתיד ייערך כינוס גדול, שבו יוצגו העבודות והממצאים לפני מומחים, נציגי שלטון ובעלי עניין. חלק מן התוצרים יראו אור בפרסום מיוחד.

נושאי הדיון של הקבוצות

הפרטה ורגולציה: חברי הקבוצה בחרו להתמקד בהפרטת בתי הסוהר. הוחלט לערוך מחקר שיבחן את הנושא הזה בעולם, תוך עמידה על השפעותיה של ההפרטה בהיבטים שונים. כמו כן, הוחלט לבחור מוקדי מחקר המעוררים שאלות עקרוניות בנושאי ההפרטה והרלוונטיות גם לישראל. כיום עומדות על הפרק שתי עתירות משפטיות בסוגיה זו: מצד המכללה למשפטים ברמת-גן ומצד הקליניקה המשפטית באוניברסיטת תל-אביב. חברי הקבוצה מקווים שהחומרים שייאספו יוכלו לשמש חומר עזר לעתירות אלו ואולי אף אסמכתא בבית המשפט.

הפסיכולוגיה והסוציולוגיה של העוני: הקבוצה בחרה לבצע מחקר ברוח פרויקט בינלאומי שיום הבנק העולמי בשנות התשעים, הנקרא "Voices of the Poor". מטרת המחקר היא להביא לתודעת הציבור את חוויית העוני, כפי שהיא משתקפת בעיני אנשים החיים בעוני. המחקר יתבצע במספר קבוצות מיקוד ממגזרים שונים, במטרה לבחון באמצעות ראיונות את יחסם של הנבדקים כלפי עוני ותרבות עוני, את יחסם לחברה, את צורכיהם המיוחדים ואת דימוים העצמי והחברתי ובמטרה להציג לפנייהם את השאלה האם וכיצד אפשר לדעתם לפרוץ את מעגל העוני. במקביל, הוחלט לחקור כיצד נתפסים ה"עניים" בעיני קבוצה מקרב המעמד הבינוני-בורגני, בניסיון למפות סטריאוטיפים ועמדות רגשיות. בד בבד ייערך מחקר על נתוני צריכה (בסיוע הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), שמטרתו לבחון באיזה אופן אנשים החיים בעוני במגזרים שונים בוחרים להוציא את כספם.

בתי הספר הייחודיים בתל-אביב-יפו ממיינים תלמידים כבר בגן חובה (בניגוד מפורש להנחיות משרד החינוך, אך בברכתו) באמצעות מבחנים שתוקף הניבוי שלהם בגיל כה צעיר נמוך, ושיש בהם הטיה מעמדית ותרבותית לטובת ילדים מסביבה מטפחת לעומת ילדים מסביבה דלה ומקפחת. חולשתם של מיונים לסוגיהם התבררה בבחינת ייצוגם של תלמידים בוגרי בתי ספר סלקטיביים ותוכניות מיוחדות למחוננים, למשל, בפרויקט "תלפיות" היוקרתי של צה"ל. בניגוד לציפייה כי בוגרים אלו יזכו לייצוג יתר, שיעורם בקרב המתקבלים לפרויקט היה דומה לשיעור הרגיל באוכלוסייה. פעילויות חינוכיות שונות מלמדות כי אפשר להביא תלמידים, שמערכת החינוך סימנה אותם כבעלי יכולת לימודית נמוכה, להישגים לימודיים נאים. המסקנה היא שיש להימנע ממיונים, ושאין לאיש זכות מוסרית או ידע מוסמך כדי לקבוע מראש רף שכזה. יש להעניק לכל התלמידים סביבה חינוכית עשירה ותומכת לאורך כל מסלול הלימודים (כי יש המקדימים לפרוה ויש המאחרים), ולטפח את הכישרונות המתממשים ומתגלים לאורך הדרך, תוך המשך ההעשרה והתמיכה לכלל התלמידים. קביעה מראש להיכן מסוגל כל תלמיד להגיע עולה בקנה אחד עם שיקולים כלכליים ומאפשרת השקעה רבה הממוקדת בחלק קטן של האוכלוסייה. אולם, זהו מהלך אנטי-דמוקרטי הקובע סדר חברתי-אפלטוני, שבסופו של דבר הוא גם אינו יעיל מבחינה כלכלית, מאחר שאינו מאפשר מיצוי כל מאגר ההון האנושי בחברה.

דוח ועדת דוברת, שפורסם בינואר 2005, מאמץ את כל מהלכי ההפרטה שתוארו לעיל ומעניק להם לגיטימציה. יתר על כן, המלצות הוועדה הן לעגן בחקיקה בישראל חינוך פרטי במימון ציבורי, אף כי המונח "חינוך פרטי" אינו נזכר בדוח. ההמלצות הופכות על פיו את חוק החינוך הממלכתי (תשי"ג-1953), כשהשינוי המהותי ביותר בעיני הוא הפיכת השיוך לחינוך הממלכתי מבררת המחדל לעניין של רשות ובחירה. ההמלצות קובעות: "יתקיימו שני סוגי מוסדות חינוכיים-ציבוריים ושיאנם ציבוריים". בניגוד לחוק חינוך ממלכתי הקובע שכל בתי הספר, למעט חריגים בעלי מעמד מיוחד, הם ממלכתיים, בורת המחדל לפי המלצות הוועדה היא קיומו של בית ספר שאינו ציבורי. כדי להפוך למוסד ציבורי על בית הספר לנקוט יוזמה ולעמוד בסדרת קריטריונים, ראויים ביותר כשלעצמם, ששני החשובים ביותר הם לא למיין תלמידים ולקיים תוכנית ליבה. אולם גם בתי ספר שלא יעמדו בקריטריונים יזכו למימון ציבורי בשיעור של 35% עד 65% במדינות מתוקנות, לבתי ספר שאינם ציבוריים קוראים בשם: בתי ספר פרטיים, ובארצות הברית למשל הם אינם זוכים ולו לאגורה שחוקה מכספי הציבור.

לסיכום, ניתן להיווכח כי מהלכים של הפרטה בחינוך מעמיקים פערים ומבטאים את התנערות המדינה מאחריותה לדאוג לכך שחינוך איכותי יחדל להיות מוצר נדיר ויהפוך למוצר זמין לכל ילד בישראל.

ההבדלים ביכולתם של בתי הספר לגייס כספים מעמיקים את הקיטוב בין בתי ספר מבוססים לבלתי מבוססים, ובין בתי ספר במרכז לאלו שבפריפריה. האוכלוסייה החזקה היא קהל היעד של קהילת העסקים. ועדת גפני המליצה לפני כעשור לעודד בתי ספר לגייס תרומות ממקורות לא ציבוריים, אולם בעקבות ביקורת ציבורית הוסכם כי תקום קרן ציבורית שתגייס תרומות ותחלקן בין בתי ספר שיתקשו לגייס תמיכה. קרן כזאת טרם קמה, אבל גם אם תקום, יהיו בתי ספר שיצליחו לגייס כספים, בעוד שרוב בתי הספר, ובעיקר החלשים שבהם, יישארו סמוכים אל שולחן הרשויות.

חדירת עסקים לבתי הספר מכפיפה אפוא את השיקול החינוכי לשיקול העסקי, למשל בהיבט של חינוך לערכים וחינוך לצרכנות, ומעלה את השאלה אם ראוי שבית ספר ישמש זירה לקידום מכירות. באחת הכניסות לעיר תל-אביב-יפו הוצב שלט של ערוץ הקניות, שבפרפרוזה על אמרתו של דקארט הכריז: "אני קונה - משמע אני קיים, נולדנו כדי לקנות". אני סבורה שמהותו של החינוך היא לגרום לתלמידים להבין שלקיום האנושי יש משמעויות עמוקות יותר מלקנות, שטעם החיים איננו במשקה קל כזה או אחר, ושערכו של אדם אינו נמדד לפי המותגים שהוא צורך.

בתי ספר ייחודיים

בתי ספר ייחודיים הם מעין מוסדות פרטיים במימון ציבורי מסיבי. מדובר בהמצאה ישראלית מקורית שאין לה אח ורע בארצות אחרות. בתי ספר כאלה פועלים בחינוך ההתיישבותי, הדתי ובקרב אוכלוסיות מבוססות. ראוי לציין כי חוק חינוך ממלכתי הכיר כבר ב-1953 בהטרוגניות של החברה הישראלית, והוא מאפשר להורים בכל בית ספר להתארגן ולקבוע 25% מתוכנית הלימודים של ילדיהם. תוכנית הלימודים הייחודית בבתי ספר אלו אינה עולה בהיקפה על 25%, אולם ההורים יכולים להתאגד כעמותה, ולהקים בית ספר בעל ייחוד אידיאולוגי (אנתרופוסופי, סייטולוגי), פדגוגי (פתוח), תוכני (אמנויות, טבע) ועוד, להעסיק מנהל וצוות חינוכי בחוזים אישיים, לבחור תלמידים בתהליכי מיון קפדניים ולזכות במימון ציבורי נדיב. בתי ספר אלו מספקים אפיק מילוט לאוכלוסייה מבוססת ממערכת החינוך הממלכתית ההולכת ומידלדלת נוכח קיצוצים דרקוניים בתקציב החינוך, ומן האוכלוסיות החלשות שאינן מסוגלות להקים בתי ספר ייחודיים לילדיהן.

הסללה - לאן?

אני מבחינה בין אבחון, הנעשה במטרה לענות על צורכיהם השונים של תלמידים ולאתר קשיים ספציפיים וכך לסייע להם להשיג יעדים חינוכיים המשותפים לכלל התלמידים, לבין מיון שמטרתו לקבוע אפריורית מהו רף ההישגים שאליו התלמיד מסוגל להגיע. ביסוד המיון עומדים שיקולים כלכליים ואליטיסטיים. כך, למשל,

מטרות המרכז: לפעול לקידומה ולחיזוקה של החברה בישראל, תוך התייחסות לסוגיות של צדק חברתי על מכלול היבטיו הערכיים, החברתיים והכלכליים • לערוך מחקרים בתחום הצדק החברתי, בנושאים כגון: חינוך, שוויון הזדמנויות בהשכלה, חלוקת הכנסות, מיסוי ובעלות על קרקעות • לפתח גישה לחלוקת משאבים חברתיים, שתשמש בסיס למדיניות חברתית צודקת • להפיץ את המידע בנושאים אלו ולהעלותם על סדר היום הציבורי • להעמיק את שיתוף הפעולה עם גופים בעלי עניין בארץ ובעולם.

צוות הנהלת המרכז: פרופ' שמואל שי, ד"ר שמשון זלניקר, אלישע שפירא, יעלה גרנות, נעמיקה ציון.

כתובתנו:

המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה
ע"ש יעקב חזן במכון ון ליר בירושלים
רח' ז'בוטינסקי 43, ת"ד 4070
ירושלים 91040
טל' 02-5605225, 02-5605253
פקס: 02-5619293
אתר האינטרנט: www.vanleer.org.il
באתר הקיבוצים ראו:
www.kibbutz.org.il/hazan/welcome.htm

לפרטים נוספים:

נעמיקה ציון, 054-7689181
nomika@migvan.co.il

עורכת עלון צדק: עירית יוהס

שתי קבוצות עיון בחרו לבחון את הנחות היסוד של גישות כלכליות באמצעות עיון בכתבים קלאסיים. קבוצת הקריאה בחרה לנתח טקסטים שכתבו הוגים מעולם הכלכלה שמבקרים את הדיסציפלינה הכלכלית. כל חבר התבקש להציג טקסט שונה ולכתוב עליו מאמר קצר. המטרה היא לכנס אסופת מאמרים שיאירו נקודות מבט חדשות ותכנים ביקורתיים בהגותם של כלכלנים קלאסיים, כמו אירווינג קריסטול, פרידריך האייק, טורסטין ובלן, ליאונל רובינס וקרל מרקס. הקבוצה שדנה במושגי יסוד בחרה להתחיל בבחינת מושג החירות אצל האייק, וכל חבר יכתוב נייר עמדה על מושג זה, על בסיס התיאוריות המוכרות לו. בשלב הבא מוצע לבחון כיצד מושגים שונים של חירות מכוננים תיאוריות כלכליות שונות ועל איזה בסיס פילוסופי הן נשענות. גם קבוצה זו שואפת להוציא קובץ מאמרים הבוחן באופן מעמיק מושגי יסוד מכוננים בכתביהם של כלכלנים.

ההשפעות החברתיות של התחייבויות כלכליות בינלאומיות: קבוצה זו בחרה לחקור את הגבולות ואת סוגי ההשפעות החברתיות של הסכמים בינלאומיים מסחריים שונים. הוחלט להתמקד בסחר בשירותים במסגרת ארגון הסחר העולמי ובמחויבויותיה של ישראל בהסכם השירותים שבו (GATS). המחקר יתמקד בהשלכות החברתיות והכלכליות של הסכמים אלו על ישראל, תוך ניצול מומחיותו היחסית של צוות המחקר בתחומים המשפטיים, הכלכליים והסוגיות הנידונות באופן ספציפי.

מחקר השוואתי בין מדינות בעולם: חברי הקבוצה בחרו להתמקד בבדיקת שוק העבודה של המדינות הסקנדינביות - שבדיה, פינלנד ונורבגיה - התומכות במדיניות רווחה והידועות כבעלות רמת חיים מן הגבוהות בעולם. המחקר מבקש לברוק כיצד הגיעו אותן מדינות למצב של אבטלה נמוכה תוך שמירה על רמת שכר הוגנת ועל רמת שוויון גבוהה. בהמשך תיבחן השאלה האם ניתן ללמוד ולהשליך מתוך הממצאים על "הסיפור הישראלי".

עיוני צדק

מיום היווסדו עוסק המרכז לצדק חברתי בנושא שוויון הזדמנויות בחינוך, וזאת מתוך הכרה כי שוויון כזה הוא התשתית החשובה ביותר לצדק חברתי. להלן עיקרי הדברים שנשאה מחברת המאמר בסמינר הכלכלי-חברתי בנושא פרויקט הפרטה בישראל: נזק או תועלת לכלכלה ולחברה? הסמינר נערך במכון ון ליר בירושלים ב-28 ביוני 2004.

הפרטה ושוויון הזדמנויות לחינוך איכותי

פרופ' אורית איכילוב, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב

בציבור הרחב מצטיירת הפרטה כמהלך המבטא שינוי בעלות והעברת נכס ציבורי לבעלות פרטית. אולם, הפרטת מערכת החינוך אינה מתבטאת בשינוי בעלות, והמערכת אינה מוצעת למכירה, כמו הבנקים או חברות תקשורת, ואינה מונפקת בבורסה. יתר על כן, גני ילדים פרטיים ומוסדות חינוך שהם בבעלות רשתות, רשויות מקומיות או בבעלות מעורבת, אינם בגדר תופעה חדשה בישראל. הציבור הרחב אינו מודע לפיכך למהלכי הפרטה ההולכים ומתעצמים במערכת החינוך בישראל.

הפרטה בחינוך פירושה שינוי הכללים שלפיהם מתנהלת מערכת החינוך, כולל הקמת מוסדות חינוך שאינם בבעלות ישירה של המדינה, החלת כללי השוק הכלכלי על התנהלות מערכת החינוך ומתן קדימות לגישה העסקית-ארגונית על פני גישות פדגוגיות וחברתיות. במקביל, מצמצמת המדינה את מעורבותה ואת מחויבותה,

להחיל שינויים בתלמידים, כדי להעצים אותם, לצייד אותם בידע ובכישורי חיים, ולהבטיח להם עתיד פתוח שאינו נחרץ על ידי מוצאם העדתי והלאומי, מינם או היכולת הכלכלית של משפחתם. בתי ספר אינם מוסדות הפועלים למען רווח כלכלי אלא אמורים להיות מושתתים על עקרונות פדגוגיים, חברתיים ואידיאולוגיים המנוגדים לעתים לכל היגיון כלכלי. יתר על כן, מחקרים במדינות שבוצעו בהן תמורות ארגוניות ברוח הגישה העסקית-ארגונית, מלמדים כי אין בכוחן של תמורות מסוג זה כשלעצמן לשפר את תפוקותיה של מערכת החינוך ולסייע לה לקדם את התלמידים. ארון במספר גילויים מרכזיים של הפרטה בחינוך ובהשלכותיהם החינוכיות והחברתיות.

רשות ההורים לבחור מסגרת חינוכית לילדיהם אחד מגילוייה הבולטים של הפרטה הוא המעבר מהכוונת תלמידים לבתי הספר על ידי הרשויות, הכוונה שתכליתה להבטיח אוכלוסיית תלמידים הטרוגנית מבחינה חברתית ולימודית בכל בית ספר, להכוונתם של תלמידים לבתי ספר על ידי בחירתם של ההורים. יש דגמים שונים של בחירת הורים, אולם מחקרים מלמדים כי גם כשהרשויות טוענות להפעלת בקרה במטרה לאזן בין רצון ההורים לבין התכלית של יצירת אוכלוסיית תלמידים הטרוגנית, הרשות נוהגת להתערב רק במקרים קיצוניים.

ההיגיון העומד מאחורי הבחירה הוא כלכלי: כאשר למנהלי בתי הספר לא תהיה אוכלוסיית תלמידים מובטחת, הם יאלצו להתחרות עם בתי ספר אחרים כדי למשוך אליהם תלמידים. תחרות זו אמורה להמריץ את בתי הספר להשתפר. ככל הנראה ההנחה היא כי המנהל וחבר המורים הם בעלי ידע וכישורים מקצועיים ראויים וכי לרשותם עומדים מתקנים באיכות גבוהה, משאבי חינוך מספיקים ותנאים נוספים הדרושים לקיום רמה חינוכית ראויה. עם זאת, חסרה להם המוטיבציה לבטא את יכולותיהם המקצועיות, מאחר שברשותם אוכלוסיית תלמידים מובטחת. אולם אם יאלצו להתחרות בבתי ספר אחרים ולחזור אחר התלמידים, יתגלו בהם מעיינות של יצירתיות ויכולות מקצועיות. אולם מתברר כי להטוטי שיווק אינם מביאים לשיפור מערכת החינוך. הם גורמים לכך שהאוכלוסייה החזקה מתרכזת בבתי הספר החזקים, ובתי הספר המשרתים אוכלוסיות חלשות הפוכים לגטאות חינוך. יוצאים נשכרים מכך יועצי השיווק המייצרים בעבור בתי הספר חוברות תדמית ומסעות פרסום מרשימים שלעתים קרובות אינם מייצגים נאמנה את המתרחש בבתי הספר.

יש לזכור כי חינוך איכותי הוא מוצר נדיר בישראל וכי המדיניות הרשמית של משרד החינוך בנושא של בחירת בתי ספר המבוססת על המלצות דוח ועדת ענבר קובעת, כי שיפור כל בתי הספר הוא תנאי הכרחי שצריך להתרחש לפני מתן אפשרות בחירה, וכי אין להשתמש בתחרות בין בתי ספר כמנגנון לשיפור. בלשון הדוח: "בחירה בין בתי-ספר השונים זה מזה ברמתם אינה בחירה אמיתית. מתן לגיטימציה לבחירת בתי-ספר במצב הנוכחי של פערים בין בתי-ספר באיכות המבנים, כוח ההוראה, היצע

תוכניות הלימוד, ועוד, מעמיק פערים קיימים, וגורם לשחיקה באחריותה של המדינה להבטיח חינוך איכותי לכל תלמיד". אולם, שיפור בתי הספר כתנאי לבחירה כרוך בהשקעה תקציבית ניכרת, בעוד שבחירת בתי ספר ללא שיפור מוקדם יכולה להתרחש ללא חריגה ממסגרת התקציב. השיקול הכלכלי גבר אפוא על כל שיקול אחר בקביעת התנהלות הרשויות בהקשר זה.

האומנם אוטונומיה בית ספרית?

מדובר בעיקר באוטונומיה ניהולית ותקציבית ולא באוטונומיה פדגוגית. תפקיד המנהל מעוצב כתפקיד של מנכ"ל חברה מסחרית ולא כתפקיד מנהיג פדגוגי של צוות מקצועי. אחד מסימניו של בית הספר האוטונומי הוא גיוס כספים ממקורות לא ציבוריים, בעיקר מקהילת העסקים. הקהילה העסקית בישראל החלה להתארגן לפעילות בקהילה ובמערכת החינוך, כשפעילויות רבות לכאורה נעשות בהתנדבות, אולם למעשה הן באות לקדם אינטרסים עסקיים. בכינוסים של הארגון "עסקים למען הקהילה" נאמר לא אחת כי הקהילה העסקית שואפת לעבור ממתן בסתר למתן פרסום לעשייה, וכי מעורבות בקהילה חשובה למאמץ השיווקי. המעורבות העסקית בבתי ספר מפותחת מאוד בארצות הברית ואף בארץ היא מתחילה לצבור תאוצה.

אפשר להבחין בסוגים שונים של פעילויות עסקיות בבתי הספר:

- **מתן חסות לפעילויות בית ספריות שונות:** קיום טקסים, תחרויות ואירועי ספורט. בתמורה ניתן פרסום לכך שהאירוע מתקיים בחסות זו או אחרת, מוצבים שלטי פרסומת ועוד.
- **עריכת הסכמים בין בתי ספר לבין גורמים עסקיים:** הסכמים אלו מעניקים לגורם העסקי זכות בלעדית למכור מוצרים או שירותים בבית הספר, ובתמורה זכאי בית הספר לקבל שיעור מוסכם מן הרווחים או תמורה אחרת כפי שסוכם בינו לבין הזכייך. כך, למשל, בבית ספר תיכון בתל-אביב התקינה חברה המייצרת משקאות קלים מזגנים בכיתות. בתמורה חתמו התלמידים על התחייבות לצרוך רק את מוצרי החברה, וממזנון בית הספר הוצאו משקאות של חברות מתחרות.
- **שימוש במיקור חוץ (outsourcing):** ביצוע פעילויות חינוכיות כמו תגבור והפעלת חוגים על ידי זכיינים הפועלים למטרות רווח.
- **פיתוח חומרי למידה ותוכניות לימוד:** למשל, תוכנית של חינוך לצרכנות נבונה שפיתחה רשת "הריבוע הכחול". התוכנית מופעלת בידי מורים ועובדי הרשת ביישוב ומוענקת לבתי הספר ללא תמורה. התוכנית פותחה על ידי משרד פרסום, מחלקת הדוברות של "הריבוע הכחול" ויועץ חינוכי. דוגמה נוספת: תוכנית לימודים בנושא איכות הסביבה שפותחה על ידי רשות שדות התעופה. תוכניות אלו הוכנסו לבתי ספר ללא בקרה פדגוגית וללא בקשת הסכמה מן ההורים.
- **השכרת שטחים לפרסומת:** בבתי ספר לא מעטים תלויים שלטי פרסומת במסדרונות ומעל גבי הקירות החיצוניים